

HAJDÚBÖSZÖRMÉNY TELEPÜLÉSMORFOLÓGIAI KÉPZŐDMÉNYEINEK VÁLTOZÁSAI A XIX-XX. SZÁZADBAN

(Morphological changes in the 19-20th centuries in Hajdúböszörmény)

TÓTH ANTAL

Jelen tanulmány azokat a települmorfológiai képződményeket (alaprajz, utcahálózat, telekrend, beépítési mód) vizsgálja, amelyek között a város élete folyik. Hiánypótlásra törekszik, hiszen az urbanizáció morfológiai vonatkozásai még napjainkban sincsenek kellően feltárva (Csapó 1990). Dolgozatomban elsősorban a település alaprajzának és arculatának fejlődéstörténetét elemeztem.

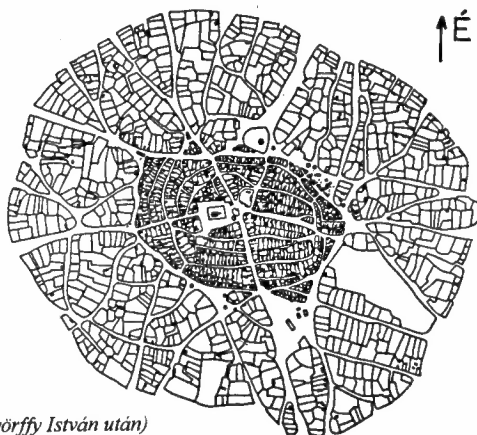
Választásomat *Hajdúböszörmény* településföldrajzi sajátosságai indokolják. A város megjelenésében ma is hordozza történetiségét; legértékesebb műemléke maga a város, illetve annak településszerkezete.

A településstruktúrák egyik jellemzője a szerkezet (városalaprajz, utcahálózat rendszere). Egy település alaprajzának kialakulása hosszú és bonyolult folyamat eredménye, a természeti és társadalmi adottságok függvénye. Dinamikus struktúra ez, amely állandó változásban van.

Hajdúböszörmény alaprajzát a maga falukorabeli állapotából örökölte. A város az ún. *kétfelteles* vagy *ólaskertes* települések legklasszikusabb példája. Nem tudjuk mikor alakult ki ez a településforma (egyes kutatások - pl.: Györffy - a honfoglalás korabeli magyar társadalom téli szállásrendjéből eredeztetik), a hajdúk már örökölték ezt a településszerkezetet.

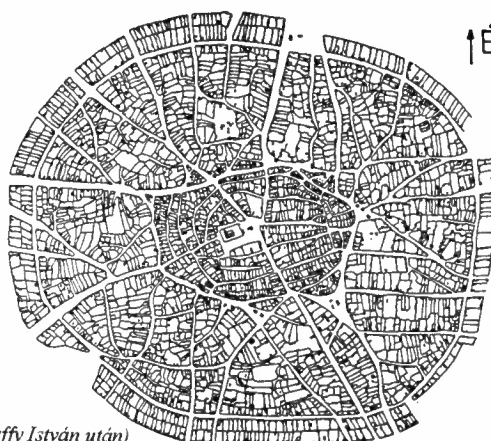
A sík térszínen fejlődő települések a kerek formára törekszenek. A városközpontnak mindig vonzó ereje van, így ha nincs más tényező, ami ezt akadályozná, a város a központtól kifelé gyűrűsen növekszik. A központ a várostest geometriai központjában fekszik, és azt a perem felől a központ felé haladva különböző övezetek veszik körül.

A település legbelső magja a várakhoz hasonló jellegzetes erődítmény (templomerőd) volt. A templomot fal- vagy kökerítés vette körül (maradványa ma is látható a református templom mellett, a Bocskai téren). A belsőségben a lakóházak rendszertelenül épültek, közel álltak egymáshoz, kezdetben telek vagy kerítés, igazi utcák nélkül. Árokrendszer, palánk (hajdúpalánk) vette körül ezt az elliptikus, majdnem kör alakú belső magot, amelyen 4 kapu biztosította az átjárást. Az Árokalj átmenetet képzett a belváros és a kertségi övezet között. A kertségi övezet gazdasági (ólaskertek) és védelmi funkciót látott el. Tölcsérszerűen kiszélesedő sugaras utcák, és ugyancsak körkörös forma jellemezte. Minden beltelekhez tartozott egy-egy kert, innen kapta nevét ("kétfelteles") ez a település alaprajzi típusa (Györffy) (1. ábra). A kettőstelek-birtoklás a hajdúk félkatonai jellegű településrendszerének legértékesebb bizonyítéka. Ez a településstruktúra a hajdúvárosok mindegyikére jellemző volt, de legtisztábban Hajdúböszörmény képviselte a rendszer jellegzetességeit (Kathy 1979.).

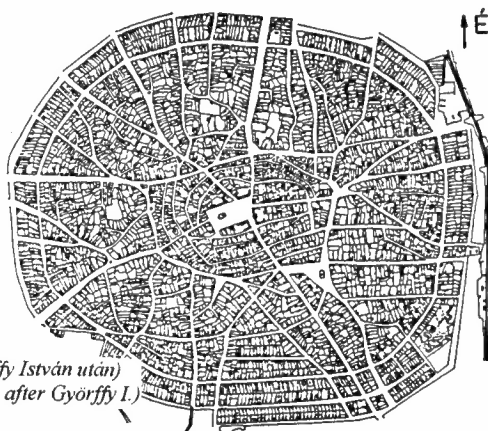
1. ÁBRA

Hajdúböszörmény alaprajza 1782-ben (Györffy István után)
(The sematic map of Hajdúböszörmény in 1782, after Györffy I.)

2. ÁBRA

Hajdúböszörmény alaprajza 1842-ben (Györffy István után)
(The sematic map of Hajdúböszörmény in 1842, after Györffy I.)

3. ÁBRA

Hajdúböszörmény alaprajza 1926-ben (Györffy István után)
(The sematic map of Hajdúböszörmény in 1926, after Györffy I.)

Bár a kutatás ezúttal nem terjedt ki a település külterületére, azt feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a várost három részre osztott határ övezte. A belső legelőt a szántóterület követte, azon kívül pedig a nagy kiterjedésű legelők, vagy puszták öve (külső legelő) húzódott.

A városmagot 5 sugárszerű út (Debrecen-Nánás, Hadház-Újváros, Dorogi út) keresztezte. Ez a tradicionális törzsúthálózat ma is alapvetően meghatározó eleme *Hajdúböszörmény* alaprajzának. A város térbeli középpontja körül fokozatosan íves vonalvezetésű utcák, egymással többé-kevésbé párhuzamosan haladó körutak alakultak ki, amelyek a város térbeli növekedésének bizonyítékai. A belső városmagot egyre inkább sűrű beépítettség, apró telkek, szűk utcák kezdték el jellemezni.

A XVIII. sz. második felétől a telkek aprózódása, a beépítetlen területsáv beépítése előrehaladt. A városi lakosság lélekszámának növekedése (1718: kb. 1700 fő; 1780: 5610 fő; 1828: 14660 fő a természetes szaporodás, de még inkább a nagyarányú beköltözés révén) (*Szendrey 1973.*), az intenzív földhasznosítás, a tovább már nem osztható belső háztelkek vezettek a nagy kiterjedésű kertek és az Árokajla területének benépesüléséhez, amely a XVIII. sz. végétől (1797) már szabályozott formában zajlott. A XIX. sz. első felében a kertövezet teljesen beépült lakóházakkal (1782-ben még csak a kertek 1/4-én volt lakóház, 1842-ben szinte 100%-án) (*1., 2. ábra*). 1810-ben a régi belsősegen 633 ház állt, míg az árokajli részen 324, a kertségi területen pedig már 1098 (*Rácz 1973*). A régi kertségek beépülésével felbomlott a kétbeltelkes elrendeződés, a beltelkek és a kert függetlenedett egymástól, a XIX. sz. második felében a város szerves részévé vált az egykori ólaskert és az Árokajla területe. Az 1926-os alaprajzot (*3. ábra*) tanulmányozva megállapítható, hogy az egykori mag és a kertségi öv beépítettségének mértékében és a teleknagyságban a különbségek már jóval kisebbeké váltak.

Az óriási kerteket sokan felparcellázták, de az úthálózat és a kertségi tömbök körvonala megmaradt. A nagyméretű kertek építészeti feltárását zsákutcákkal, zugokkal oldották meg, amelyek a településszerkezet egyik jellegzetességét adják. A zugok, zsákutcák elágazásával az ősi telektömbök belsejében valóságos labirintusok alakultak ki (*3. ábra*).

Hajdúböszörmény alaprajzának sajátossága, a szabályos (körutak, sugárutak) és a szabálytalan (zegzugos utcahálózat) jelleg.

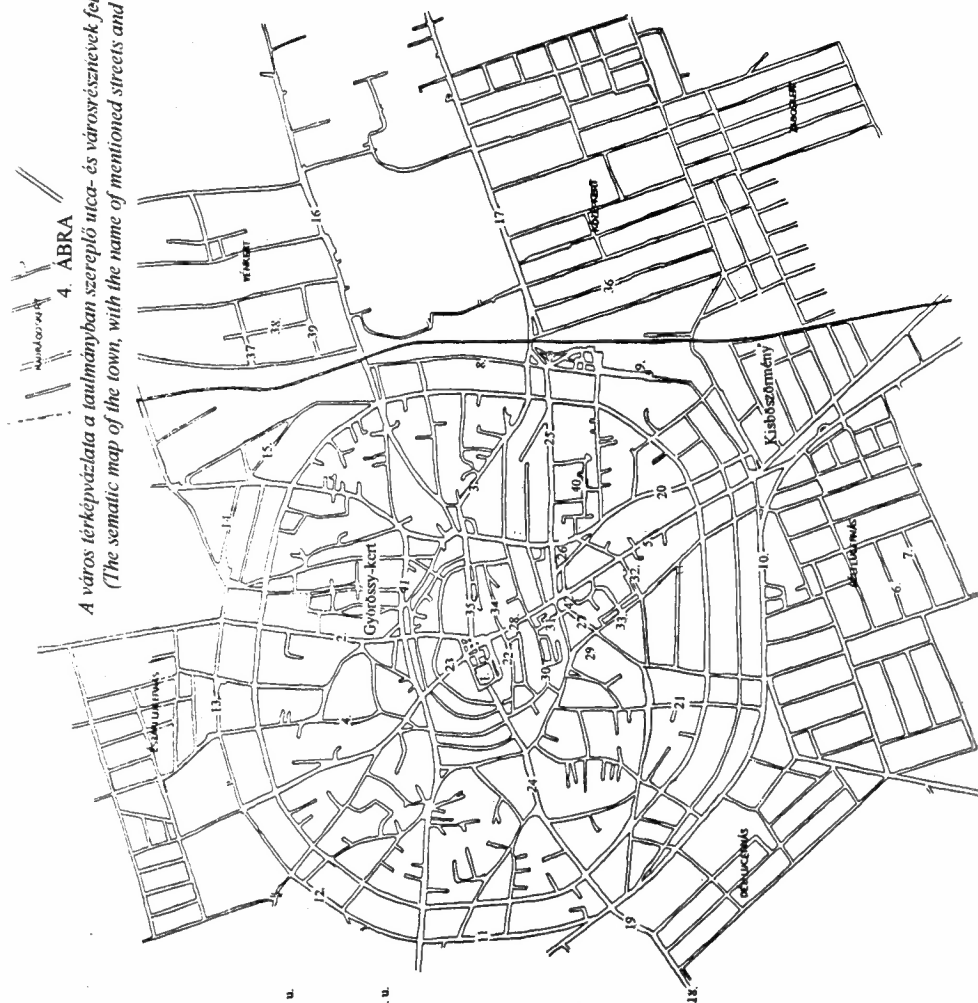
A város alaprajzának alakulását a későbbi évtizedekben nagyban befolyásolta a különböző szőlőskertek létrehozása. A szőlőskerteket a város belső legelőjének területéből alakították ki gazdasági okok (kerti kultúra elterjedése) miatt és a sivár, homokos terület művelésbe vétele céljából. 1715-ben a *Vénkert*, 1791-ben a *Nadrágoskert*, 1794-ben a *Zaboskert*, 1797-ben a *Középkert* nevű szőlőskerteket hozták létre. Az 1840-es évektől kezdődött el a külső szőlőskertek kialakítása.

A kedvező talajadottságok és a város belterületeinek állandó és nagyarányú népességnövekedése (1890: 21238, 1910: 28159 fő) (*Szendrey 1973*) miatt engedélyezték 1895-től a *Középkert*ben a lakóházépítést. Hivatalosan is megindulhatott a telekosztás, a régi szőlőskertek egy része fokozatosan benépesült, s a *Középkert*, *Vénkert* területe már az 1930-as népszámlálásnál sem számított külterületnek (*4. ábra*).

Ugyancsak a XX. század első évtizedeiben kezdtek kialakulni az ún. *Kisböszörményben* a napszámosok, nincstelen agrárproletárok szegényes otthonai, amelyek később ugyancsak belterület részévé váltak (*4. ábra*).

4. ÁBRA

A város térképvázlata a taulmányban szereplő utca- és városrészeknek feltüntetésével
(The schematic map of the town, with the name of mentioned streets and districts)

1. Beckán Lőr	26. Kalvin Lőr
2. Dörögi u.	27. Szoboszlói u.
3. Hadházi u.	28. Kosuth L. u.
4. Kénási u.	29. József A. u.
5. Balháza D. u.	30. Mester u.
6. Polyn J. u.	31. Munkácsy M. u.
7. Lazi F. u.	32. Általa u.
8. Kőlecsy F. u.	33. Décsany I. u.
9. Vászár Lőr	34. Wespérmi G. u.
10. Blaskó Lőr	35. Petőfi S. u.
11. Temető tér	36. Nefelégcs u.
12. Munkács Lőr	37. Elek J. u.
13. Penehazy D. u.	38. Kóvács A. u.
14. Kunoz u.	39. Kóvi M. u.
15. Városkert u.	40. Gombos A. u.
16. Kúriai P. u.	41. Bethlen G. u.
17. Kollós Hadházi u.	42. Szem I. Lőr
18. Kollós Újvárosi u.	
19. Kollós Lőr	
20. Debreceni u.	
21. Rantányi L. u.	
22. Hajdúkerület u.	
23. Lakola u.	
24. Újvárosi u.	
25. Rakóczi F. u.	

Az 1930-as években a város északi és déli részein az ún. *Északi- és Déli-Lucernás* területén volt telekosztás (4. ábra). Ezek csak 1945 után épültek be. A rendezett utcavonalak az egyenes, derékszögben kereszteződő utcák már a tervszerűség bizonyítékai. A cigánytelep felszámolása után a cigánycsaládokat a *Déli-Lucernás* újonnan kialakított utcáiban (Bolyai J. u., Liszt F. u.) telepítették le (4. ábra).

A külső körúton túl is új lakótömbök jöttek létre, és az egykori hajdútelepülés legkülső vonalát is túllépve *újabb körút van kialakulóban* (Kölcsey F. u. - Vásár tér - Bánság tér - Temető tér - Muraköz tér - Petneházi D. u. - Kurucz u. - Városkert u.) (4. ábra).

A XX. sz. későbbi évtizedeiben nemcsak az egykori belső mag, Árokajja, kertség területén törekedtek a zártabb, a területet jobban kihasználó építkezésekkel nagyobb fokú horizontális zártság megvalósítására, hanem az egykori szőlőskertek benépesülése, beépülése is egyre nagyobb méreteket öltött. Például a *Vénkertben 1959-1996. között 147%-kal, 371-ről 544-re* nőtt meg a lakások száma, ami a beépítettség növekedésének egyik bizonyítéka.

A településhálózat struktúrája a fejlődés ellenére elavult volt, *Hajdúböszörmény* még az 1950-es évek elején is falusias benyomást keltett. Ezért 1957-től megkezdtek a város hosszú távú rendezési tervének elkészítését. A három-, majd öt éves tervek keretében állami és szövetkezeti többszintes bérházak építését határozták el. Sajnos egyes építkezések az utcahálózatok törésvonalait, a településszerkezetet nagyon megbontották, pótolhatatlan károkat okoztak a város építészeti emlékeiben.

A település alaprajzában nagy változásokat okozott az '50-es, '60-as évek ipartelepítése is. Az '50-es években indult meg az első iparvállalatok megalakítása, letelepítése *Hajdúböszörményben (Textilipari Vállalat, Tejüzem, Faipari Vállalat, Gépjavító Állomás, Műszaki KTSZ)*, amelyet a '60-as évek második felében újabb üzemek, gyáregységek létrehozása, a városba vonzása követett (*Szalag- és Zsinórgyár, Rico Kötszerművek, Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. alkatrészgyára, Lőrinci Vattagyár gyáregysége*). Az ipari övezetet ott alakították ki, ahol rendelkezésre állt nagyobb szabad terület, és a talajadottságok is megfelelőek voltak. A nagy helyigényű üzemek, gyáregységek, így az egykori szőlőskertek és a régi belsőségi perem közötti egykori belső legelő területén épültek fel. A *keleti ipari övezet a Vénkert és Középkert közötti szabad területen a Keleti köztemetőtől É-ra a Kinizsi P. utca, illetve K-re a Külső Hadházi út mentén* jött létre (4. ábra). A nyugati iparövezet (a Köztemetőtől D-re, DK-re - Kórház tér, Külső Újvárosi u.) kialakítása inkább csak papíron valósult meg, a valóságban itt csak néhány telephely (pl.: Mezőgép) alakult ki (4. ábra).

Az elmúlt évtizedek során tehát a földrajzi értelemben vett város *térbelileg* jelentősen *kitágult*. A belterület nagyarányú népességnövekedése magával hozta újabb területek beépítését és új házhelyek osztását, aminek következményeként a *belső lakóöv* jelentősen kiterjedt, és kialakult egy *külső lakóöv* is (Csapó 1990). Az Alföld iparosítási programjának keretében végrehajtott ipartelepítés pedig egy jelentékeny *iparövet* hozott létre Hajdúböszörmény keleti részén, amely szintén hozzájárult a város belterületének növekedéséhez.

Bár a településszerkezet az elmúlt évszázadok során jelentős mértékben átalakult, ma is őrzí a kétbeltelkűség emlékét, ugyanis a település övezetekre tagolódik.

Ezek az övezetek a következők:

1. Belső mag

Viszonylag sűrű beépítésű, és nagyjából elliptikus formájú (az elliptikus forma nagytengelye K-Ny-i, kistengelye É-D-i irányú). Utcái a belső mag kontúrját követik, vagyis közel körkörös alakúak. A gyűrűsen növekvő elliptikus alakzatok a város területi növekedését mutatják. Az É-D-i, illetve a K-Ny-i irányba kirajzolódó utcák megközelítőleg azonos területekre osztva metszik át, de még van egy É-i sugárirányú átvezetés is.

A későbbi telekmegosztások ellenére is mindmáig érzékelhető az eredetileg szabályosan kialakított telekrendszer, vagyis megközelítőleg szabályos alakúak az általában kisméretű telkek.

2. Árokajla

Az óriás telkek felparcellázása érdekes utcahálózatot, a nagyméretű tömbök felszámolására szolgáló zsákutcák, zugok rendszerét alakította ki. A nagy kertek feldarabolódása után a telkek általában szabálytalan alakúakká váltak. A telekméretek kisebbek, nagyfokú szóródást mutatnak.

3. Kertség

A régi külső árok helyén egy átlagosan 2 km átmérőjű körút keletkezett. Számos sugárút szeli át, de ezeknek nagyobb része nem kapcsolódik a belváros hasonló útjaihoz, az utak csak az egykori ólaskert öv belső peremén kezdődnek (pl.: Debreceni u., Batthyány L. u.). A szabálytalan alakú telkek mai állapotukban is szépen mutatják a rendezést sok helyen nélkülöző, zugokkal kuszált korábbi településképet. A telekméretek általában nagyobbak, és többé-kevésbé táblaszerűek.

4. Újosztás

Hasonlóan a belső mag területéhez, az egyes telkek itt is koncentrikusan elhelyezkedő utak között, szabályos elrendeződésben sorakoznak. A körútra történő kijárási lehetőség tette a szét darabolódó kertek szabályos felparcellázását (Novák 1975).

5. Egykori szőlőskertek (Vénkert, Középkert, Zaboskert), Kisböszörmény, Északi- és Déli Lucernás

Az utcavonalak rendezettek, jellemzőek az egyenes, derékszögben kereszteződő utcák. A telkek általában nagyobbak, bár a méretek szóródása itt is jellemző. Az elmúlt évtizedek beépülése ellenére még napjainkban is ezek a területek a legkevésbé beépítettek.

A tanulmány második részében *összehasonlító morfológiai vizsgálat* eredményeit dolgoztam fel. A korábbi morfológiai kép elemzését, az összehasonlítás lehetőségét *Mendöl Tibor* hatvan évvel ezelőtt készült településföldrajzi kutatásai tették lehetővé. Elsősorban a városmag alakjának, helyének, szerkezetének és nagyságának változását vizsgáltam a morfológiai formaelemek, beépítési módok feltárásával, azok térbeli elrendeződésének térképre vitelével.

Mendöl Tibor módszerét alkalmazva bizonyos körzeten belül minden utcát bejártam, s a térképen minden egyes lakóházat, intézmény épületét előre meghatározott kulcs szerint számmal, illetve betűvel jelöltem. Külön jelet alkalmaztam az üzletek jelölésére. Az összehasonlíthatóság érdekében az 1936-ban használt formaelemeket használtam a mai állapot leírásánál; kiegészítve a II. világháború után új típusként megjelenő családi házakkal, a '80-as évek modern, azonos terv alapján épített, földszintes, tetőtér-beépítéses,

vagy egyemeletes társasházaival és a '60-as évek elejétől Hajdúböszörményben új elemként megjelenő többszintes sorházakkal, lakótömbökkel.

Amíg a város alapvető szerkezeti rendjében az elmúlt két évszázad során lényeges változás nem történt, addig megjelenésében, arculatában kétszer, háromszor is átfurmálódott.

Hajdúböszörményben a XIX. sz. közepétől indult el a fejlődés a város térbeli megjelenésében. A belső részeken a falusias, fésűs beépítés helyett városias, helyenként teljesen zárt sorú építkezés kezdődött. A XIX. század második felétől tudatos városrendezés keretében alakítják ki a főter, a Bocskai tér képét. A régi, földszintes köz- és magánépületeket lebontották, városias jellegű, közcélú épületeket építettek a helyükre. A gimnázium, a városháza, az elemi iskola felépítésével, a régi református templom átalakításával, a kerületház kibővítésével az ország egyik legszebb tere alakult ki.

A XIX. sz. végére a legrégibb 4 utca zárt sorú beépítést kapott, a megemelt földszintes, eklektikus házak párkánymagassága elérte az átlagos, egyemeletes házakét. A vertikális tagoltság alacsony szintű volt. Az emeletes házak nem alkottak összefüggő sort, legfeljebb szétszórtan bár, de egymás közelében helyezkedtek el (1935-ben a belső mag épületeinek csak kb. 6%-a volt emeletes). A városmag igen élesen kirajzolódó, a településnek szinte a geometriai középpontjában alakult ki. Hatalmas, szépen parkozott a főter, melyet az igen nagy, egyemeletes középületek csaknem körülzártak. Az erősen hézagos üzletnegyed, mint egy ötágú csillag, az innen sugarasan szétágazó főutvonalak elejét foglalta el - nagyjából az ólaskertek övéig. A főutvonalak által határolt köröcsek belsejében azonban nagy volt a morfológiai zűrzavar, a falusias formacsoport reliktumai a főter szomszédságában is felbukkantak (pl.: a mai Hajdúkerület u., Iskola u., Újvárosi u.) (Mendöl 1936). Hajdúböszörmény a magjában kisvárosias, óriásfaluszerű település volt - a kicsi városmagból például még a XIX. sz. végén is egészen falusias jellegű utcán lehetett csak kijutni a vasútállomáshoz. Az 1885-ben átadott vasút vonal (Debrecen-Hajdúnánás között) a későbbiekben természetesen pozitív változásokat eredményezett a morfológiai képen, hiszen a kedvező forgalmi fekvés a Rákóczi utca, Kálvin tér környékére vonzotta a lakosság módosabb kispolgári rétegét.

Hajdúböszörményben ekkor morfológiai szempontból 3 domináns övezetet lehetett elkülöníteni:

Városmag

Kisvárosi formacsoport, azaz a kisvárosi zárt lakónegyed és az erősen hézagos kisvárosi üzletnegyed jellemezték. A kisvárosi zárt lakónegyedben a házak hossz tengelye párhuzamos volt az utcával. Attól függően, hogy összeépültek, vagy elkülönülten álltak, különböztethetők meg a zárt sorú és a félig zárt kispolgári sorházak. Udvar, kert csak a telektömbök belsejében volt. A kisvárosi üzletnegyedre a szakboltok, az áruház és a piac jelenléte volt jellemző. A városmagban voltak megtalálhatók a legjelentősebb középületek is. Itt is kevés volt a többszintes épület (egyemeletesnél magasabb nem is volt). A négy domináns övezet közül ennek volt a legkisebb a területe.

Félagrár öv

Ahogy a neve is mutatja, kevert forma, azaz hézagos kispolgári sorházak, és - elsősorban - falusias típusú épületek jellemezték.

Falusias öv

Ez volt a legnagyobb területű, s területe egyre növekedett a népesség számának gyarapodásával. Falusias formájú, hézagos sorú, földszintes házak jellemezték. Az

épületek hossz tengelye az utcára merőleges volt. A teleklábas típusú telektömbökön belül nagy telkek, azokon pedig laza, fésűs falusias beépítés, és az agrártevékenységhez szükséges nagy udvarok voltak megtalálhatók. Gyakorlatilag ez a falusias öv az óriásfalú megmaradt övezete volt.

Negyedik övként lehet megemlíteni a *legkülső övet*, az *egykori szőlőskerteket*, az ún. *"laza agglomerációt"*, amely többnyire nem érintkezett közvetlenül a régi zárt településsel, tőle vagy egy lakatlan öv, vagy pedig a kialakulóban lévő, nagy helyigényű gyárakat, raktárakat és a pályaudvart magába foglaló iparforgalmi öv választotta el. Legfontosabb morfológiai jellemzője, hogy nem alkotott egységes formacsoportot, rendkívüli sokszínűség jellemezte.

A XX. század második felében lényegesen megváltozott a morfológiai kép Hajdúböszörményben is. Az 1960-as évtizedben nagyszabású városépítési program indult el, s eredményeként egyre inkább kirajzolódott a település városias arculata. A cél a horizontális terjeszkedés meggátolása, a vertikális terjeszkedés támogatása volt. Ennek a célnak a több emeletes lakótömbök feleltek meg. Olyan helyeket kellett keresni a városban, ahol alacsony volt a beépítettség (a szanalási arány ne legyen nagyobb 15%-nál), de fejlett volt (vagy könnyen fejleszthető) a közműhálózat.

Az '50-es évek végén épült az első többszintes lakás a Baltházár D. u. - Szoboszlói u. sarkán. 1965-ig a Kossuth L. utcán, 1965 és 1980 között a Szoboszlói - József A., Mester és Munkácsy M. utcákon épültek bérházak, a '80-as évtizedben pedig a Győrössi-kert területén (4. ábra), az Attila és Dészány I. utcákon. A belső mag és a kertség területén kispolgári, falusias, hóstáti városrészeket szanaláltak, és helyükre korszerű emeletes lakóházakat emeltek. A '90-es évek városképe így több lakóterületen alig emlékeztet a 20-30 évvel korábbira. Az új morfológiai elem, a többszintes tömbös beépítés jobban megváltoztatta néhány évtized alatt a város arculatát, mint az előző évszázadok együttvéve. A lakótelepek építésével megnőtt a település vertikális szintje. Míg az 1960-as évtized előtt még a városmagnak volt a legmagasabb vertikális szintje, addig ez napjainkban a belső lakóöv peremére került.

A többszintes lakótelepek építése - a települési környezet minőségére gyakorolt kedvezőtlen hatásai mellett - azonban több esetben helyrehozhatatlan károkat okozott a település szerkezetében és a városképben is. Az ilyen típusú építkezés megjelent a város belső magjában is (Kossuth L. u., Wessprémi G. u., Petőfi S. u.), és a vertikális problémák mellett az üzletbérházak hiánya is sok, elsősorban funkcionális gondot okoz az adott területeken. (Financiális problémák miatt még a '80-as évtized végén épült Petőfi - Wessprémi utcai többemeletes lakóházak földszintjén sem jöhetett létre üzletsor).

Ma - a nehéz gazdasági viszonyok közepette - a tömbházak építés szünetel, csak magánérős építkezések folynak a településen.

A lakótelepek építése idején kevesebb figyelem és pénz jutott a város egyéb belterületeire, többek között a belváros eredeti állapotban megmaradt részeire is, ahol az épültek nagy része ma rekonstrukcióra szorultna. Több településrészen a falusias viszonyok konzerválódtak (pl.: a Vénkert területén még 1959-ben sem volt emeletes ház). *Kedvező változást jelentett a családi társasházak építkezése megerősödése az egykori szőlőskertek területén.* Jobb telek-kihasználással, telkek megosztásával, több utca zegzugos futásának megszüntetésével, zsákutcák egy részének kinyitásával, új utcák nyitásával segítette a város vezetése a magánérős építkezést. A Középkert és a Vénkert területén is nyitottak új utcákat (pl.: Nefelejcs u., Elek J. u., Kovács A. u., Kövi M. u.). Közművesítettek,

házhelyeket osztottak ki. Ennek eredményeként ma már a Vénkertben is találunk emeletes családi házakat, és a házaknak már többsége, 49%-a tartozik a családi házas, villás típusba, míg a korábban domináns falusias típusú házak aránya 47%-ra esett vissza.

Az egykori *ólaskert* öv morfológiai sokszínűségével tűnik ki. Minden beépítési mód megtalálható területén, szórványként a társas- és ikerházas csoportos beépítés is (Gombos A. u.), amely a településrész modern városi arculatát erősíti.

Viszonylag új morfológiai elemet jelent az egykori szőlőskertek és a régi belsőségi perem közötti *belső legelőn kialakított* nagy helyigényű gyárak, üzemek, raktárak és a pályaudvar alkotta *iparforgalmi* öv, amely nemcsak a városi arculat kialakulását segítette, hanem a városi munkaerő foglalkoztatásában is óriási szerepet játszik, s így funkcionális értelemben második munkahelyövként értékelhető.

Külön kell szólnunk a *Bocskai tér* morfológiai átalakulásáról. Két, építészetiileg semleges épülettel lezárták a tér D-i, D-Ny-i részét. A két épületet (Művelődési Központ, volt MSZMP-székház) a tér szerves egészébe akarták beilleszteni, ami - szubjektív véleményem szerint - elsősorban az egykori párháznál nem igazán volt sikeres. A település morfológiailag a múlt és a jelen keveréke, arculata igen változatos.

Legfontosabb övezetei:

Városközpont

A szanalások ellenére megtalálhatók az egykori kisvárosi formacsoport bizonyítékai: a zárt földszintes (kispolgári) és a félig zárt földszintes (hézagos kispolgári) sorházak, néhány helyen (pl.: Petőfi S. u.) a többszintes, zárt beépítés is. Sok helyen a zárt sorú egyemeletes házak földszintjének utcai részén üzleteket alakítottak ki. Ezek általában a nem mindennapi szükségleteket ellátó szaküzletek. A második világháború után a városközpontban is elterjedt a családi házas építkezés; szórványként társasházi, s még napjainkban is falusias beépítések is jellemzik. A '60-as évektől - új formai elemként - többszintes, tömbös beépítés is történt a belső lakóöv néhány nagyobb telektömbjének belsejében, ami a városközpont vertikális szintjét nagy mértékben megemelte. Sajnos ezeknek a lakótelepeknek a megépítése esztétikai értelemben sokat rontott a hangulatos, kisvárosias jellegű városképen. Természetesen továbbra is itt található meg a legjelentősebb közintézmények is. A városmag területe az elmúlt évtizedek morfológiai, funkcionális változásai eredményeképpen megnövekedett ÉK-i (Bethlen G. u. - üzletsor; Györössy-kerti lakótelep - amely új alközpontként funkcionál), K-i (Petőfi S. u. - piac; kisvárosi üzletnegyed kialakulása) és D-i (Szent I. tér - Kálvin tér) irányokban. A funkcionális értelemben vett városmag tehát itt már nem szabályos kör alakú, hanem csápszerű nyúlványokkal oválisan megnőtt.

Családi házas öv

Egykor az egységes falusias öv része volt - ma már morfológiailag nagyon vegyes összetételű. A falusias típusú épületek háttérbe szorultak, helyüket új típusú épületek vették át. A régebbi építésű családi házak sátozottosak; a legújabbak tetőtér-beépítésűek, sőt igen gyakran többszintes modern lakások. Az elmúlt három évtized során ezen az övön belül is épült néhány kisebb lakótelep (pl.: Attila u., Dészány I. u.). A családi házas övön belül elsősorban a kedvező forgalmi fekvés határozza meg a településrészek fejlődését. Üzletekkel viszonylag jól ellátott; a kisebb üzletek, vegyeskereskedések egy-egy kisebb körzet ellátását biztosítják.

Falusias öv

Egy része teljesen megszűnt, egyre kisebb részre szorul vissza, hiszen ebbe az övbe is fokozatosan behatolt az urbanizáció. Ahol még fellelhető, ott az utcavonalhoz

viszonyítva szabálytalan összevisszaságban találhatók meg az utcavonalát esetleg el sem érő, falusias jellegű lakóházak. A teleklábas típus dominál, azaz a falusias házak egy- vagy kétablakos keskeny vége néz az utcára, a házak egyik hosszanti oldala a telekhatárhoz simul, a másik pedig az udvar felé nyílik. A mindennapi szükségleteket kielégítő kisebb vegyeskereskedések, ABC üzletek még napjainkban is egészen szétszórtan találhatók a területén, ami a falusias öv viszonylagos ellátatlanságának bizonyítéka.

A szerkezeti és morfológiai képződményekre (alaprajz, beépítési mód) vonatkozó kutatásaimat a funkcionális övek lehatárolására szeretném kiterjeszteni. Az előzetes kutatásaim során hat ilyen övet tudtam elkülöníteni (Csapó 1990):

Városmag

<i>Belső lakóöv</i>	a./	<i>városias része</i>
	b./	<i>lakótelepek (belső lakóöv tömbös része)</i>
	c./	<i>falusias része</i>
<i>Külső lakóöv</i>	a./	<i>városias része</i>
	b./	<i>falusias része</i>

Ipari terület

Beépítetlen, egyéb terület

Külterületek - tanyák, amelyeknek már csak egy kis része lakott.

Ezek részletes feltárása folyamatban van, s reményeim szerint kutatásaim sikerrel hozzájárulhatnak Hajdúböszörmény tradicionális külső képének megővéséhez; új, jellemző jegyek bevonásával segíthetik a várostervezés, városfejlesztés munkáját.

Irodalom

- Becsei J. (1976) Békéscsaba térbeli alkata. - In: *Békéscsaba földrajza* (Szerk.: Tóth J.). Békéscsaba, 415-488. o.
- Bencsik J. (1975) A szőlőskertek építése Hajdúböszörményben. - In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény*, 219-232. o.
- Csapó T. (1990) Nagykanizsa funkcionális morfológiája. - *Földrajzi Értesítő*, XXXIV. 1-4. 151-173. o.
- Dám L. (1972) A hajdúböszörményi szőlők népi építkezése. - *Közlemények a debreceni KLTE Néprajzi Intézetéből*, 25.
- Den Hollander, A. N. J. (1980) *Az Alföld települései és lakói*. - Mg.-i Kiadó, Budapest. 112. o.
- Györffy I. (1926) Hajdúböszörmény települése. *Föld és Ember*. Szeged, 36.14 o.
- Hajdúböszörmény Általános Szabályozási és Övezeti Terve 1983. - Kelet-Magyarországi Tervező Vállalat
- Hajdúböszörmény Egyszerűsített Általános Rendezési Terve 1959. - Városepítési Tervező Vállalat.
- Kathy I. (1979) Hajdúböszörmény építészete. - In: Kathy I.-Sz. Kürti K.: *Hajdúböszörmény Építészete-Képzőművészete*. Hajdúböszörmény, 11-58. o.
- Mendöl T. (1936) Alföldi városaink morfológiája. - *Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből*, Debrecen. 78. o.
- Mendöl T. (1963) *Általános településföldrajz*. - Akadémiai Kiadó, Budapest. 567. o.
- Novák L. (1975) Hajdúböszörmény telek- és településrendszere. - In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény*, 179-218. o.
- Nyakas M. (1973) Városigazgatás a felszabadulás után. In: *Hajdúböszörmény története* (Szerk.: Szendrey I.). Hajdúböszörmény. 162-188. o.
- Rác I. (1973) A hajdúszabadság birtokában. - In: *Hajdúböszörmény története* (Szerk.: Szendrey I.). Hajdúböszörmény. 62-120. o.
- Szendrey I. (1973) A város népesedése. - In: *Hajdúböszörmény története* (Szerk.: Szendrey I.). Hajdúböszörmény. 256-283. o.
- Újlaky Z.-né (1973) Ipar és kereskedelem Hajdúböszörményben 1872-től napjainkig. - In: *Hajdúböszörmény története* (Szerk.: Szendrey I.) Hajdúböszörmény. 492-523. o.

Abstract

The present study examines those settlement morphological formations (base map, road network, arrangement of the sites, way of building up), in which the life of a town takes place. It attempts to fill a gap in the field, as the morphological aspects of urbanisation still have not been explored to the necessary depth. In my study I mainly analyse the development history of the base map and image of the settlement.

The choice of the settlement is explained by the settlement geographical features of Hajdúböszörmény. The town still bears its history in its appearance: Its most precious monument are the town itself and its morphology.

In the second half of the survey I processed the findings of a comparative morphological examination. The analysis of the former morphological picture and the comparisons are made possible by Tibor Mendöl's research in settlement geography, carried out 60 years ago. Primarily I examined the evolution of the shape, location, structure and size of the core of the town, by exploring morphological forms and ways of construction, putting their spatial arrangement onto a map.